

ERDVĖS IR LAIKO POETIKA BERNARDO MARIE KOLTĖSO PJSĖSĖ

Ramunė Bieliauskaitė

Vilniaus universiteto Literatūros istorijos ir teorijos katedros doktorantė

Bernardas Marie Koltėsas (1948–1989) – vienas originaliausių ir iki šiol labiausiai statomų šiuolaikinių aštuntojo devintojo dešimtmečio prancūzų dramaturgų¹. Jo pjesių unikalumą ir populiarumą lemia savitas dramatinio pasaulio konstravimo būdas: poetinis lygmuo, kalbos poetiškumas paradoksiškai dera su aštria tematika ir problematika (politinės, socialinės, egzistencinės problemos). Meninę pjesių kalbą tiksliai apibūdina Anne Ubersfeld:

Koltėso meninė kalba kuriama sąmoningai laikantis dviejų savo prigimtimi priešingų principų: viena vertus, tai poeto kalba [...]; tačiau kartu tai ir labai vientisa, visiems prieinama, net būtų galima sakyti – „liaudiška“ kalba [...]. Koltėso meninės kalbos esmė – konkrečios, paprastos leksikos ir literatūriniam stiliui būdingo grožio sintezė. (Ubersfeld, 1999, 168)

Kasdieniškos, neretai net gatvės leksikos pagrindu kuriamos kalbos poetiškumas dramaturgo kūrybai suteikia ne tik savitumo, bet ir daugybę prasmų bei veikia kaip esminis pjesių struktūros principas. Koltėso poetiškumas pjesėse visų pirma reiškiamas metaforomis². Išskirtinį metaforos vaidmenį mini ir kritikai:

¹ Lietuvoje buvo pastatytos dvi Koltėso pjesės: *Roberto Zucco*, rež. Oskaras Koršunovas, Oskaro Koršunovo teatras; *Naktis prieš pat miškus*, rež. Ignas Jonynas, Valskybinis jaunimo teatras.

² Kiti koltėsiškosios poetikos elementai: ritminga ilgų ir trumpų segmentų kaita, veiksmožadinė leksika, rimas, tragikos ir komizmo dermė.

[...] asmenišką ir individualų Koltėso personažų kalbos pobūdį lemia ne leksika ir ne sintaksė [...], bet retorika, t. y. gausūs vaizdiniai, kylantys iš asmeninės ir bendrosios kolektyvinės bei kultūrinės patirčių sintezės; būtent šitaip personažų lūpomis kalba Koltėsas, kartu atskleidamas personažų pasaulį bei jų individualų santykį su juo. (Ubersfeld, 1999, 179)

Metaforiška kalba lemia Koltėso pjesių poetiškumą, kuris tampa pagrindine priemone atskleisti dramaturgo meninę pasaulį.

Poetinis principas būdingas visiems Koltėso pjesių sandaros lygiams (erdvės, laiko, veiksmo, personažų ir kt.). Šiame straipsnyje tiriamos laiko ir erdvės kategorijos, kurios Koltėso dramaturgijoje vaidina svarbiausią vaidmenį. Kitos kategorijos analizuojamos ir minimos tiek, kiek jos susijusios su laiku ir erdve.

Daugiausiai dėmesio skiriama draminiams, ypač poetiniams, laiko ir erdvės kategorijų savitumams. Siekiama išskirti pagrindinius estetinius principus, formuojančius erdvę ir laiką, bei ištirti svarbiausias šių kategorijų menines funkcijas, jų svarbą kuriant prasmę ir atskleidžiant pjesių problematiką.

Straipsnyje analizuojamos brandžiajam dramaturgo periodui priskiriamos pjesės: *Naktis prieš pat miškus* (*La Nuit juste avant les forêts*, 1977), *Negro ir šunų kova* (*Combat de nègre et de chiens*, 1979), *Vakarų krantinė* (*Quai ouest*,

1986), *Medvilnės laukų vienatvėje* (*Dans la solitude des champs de coton*, 1987), *Sugrįžimas į dykumą* (*Le Retour au désert*, 1988) ir *Roberto Zucco* (1989)³.

Laiko ir erdvės savybės nagrinėjamos remiantis Jeano Pierre'o Ryngaerto⁴, Jeano Jacqueso Roubine'o⁵, Patrice'o Pavis'o⁶ veikalais.

Straipsnių, nagrinėjančių tam tikrus su erdvės ir laiko kategorijomis susijusius koltėsiškosios poetikos elementus (ypač metaforas), galima rasti įvairiuose teatru skirtuose periodiniuose leidiniuose, tačiau rimtesnė ir išsamesnė Koltėso pjesių erdvės ir laiko analizė pateikiama tik Ubersfeld monografijoje (Ubersfeld, 1999, 110–133; 175–187). Tai pirmas ir kol kas vienintelis leidinys, nuosekliai tiriantis Koltėso dramaturgiją. Šiame straipsnyje Koltėso pjesių poetikos analizę papildoma ir dramaturgo komentarai, išsakyti įvairiuose interviu.

Draminiai erdvės ir laiko kategorijų bruožai

Pagrindine erdvės ir laiko kategorijų paskirtimi tradiciškai laikomas veiksmo (fabulos) įreminimas ir struktūrinimas: dramatinis veiksmas

³ Kitos pjesės: *Kartėlis* (*Les amertumes*, 1970), *Eisena* (*La Marche*, 1971), *Neblaivus procesas* (*Procès ivre*, 1971), *Palikimas* (*L'Héritage*, 1972), *Mirusiųjų pasakojimai* (*Récits morts*, 1973), *Nebylūs balsai* (*Des voix sourdes*, 1974), priskiriamos ankstyvajam periodui. Šios pjesės, kitaip nei brandžiosios, buvo parašytos kaip kitų autorių (M. Gorkio, F. Dostojevskio, P. Claudelio) kūrinių interpretacijos, joms būdingas lyrizmas. Brandžiojo laikotarpio pjesės, kurias pats autorius vadino tikrąja kūryba (daugelyje pasisakymų Koltėsas atsižadėjo pirmųjų pjesių kaip neautentiškų ir nevykusių bandymų), yra vaizduotės rezultatas, joms būdingas „pasaulio be iliuzijų“ suvokimas. Įkvėpimo šaltinių ir pasaulėjautos skirtumai leidžia išskirti du pjesių ciklus.

⁴ Ryngaert, 1991; Ryngaert, 2000; pirmajame veikalė kalbama apie dramos kūrinių analizės principus, antrasis skirtas šiuolaikinei dramaturgijai.

⁵ Roubine, 1990. Šioje knygoje aptariami įvairių epochų dramaturgijos estetiniai principai.

⁶ Pavis, 1996.

vyksta tam tikroje erdvės ir laiko plotmėje (Česnulevičiūtė, 1996, 15). Kitaip sakant, laikas ir erdvė traktuojami kaip savotiškas fonas, kuriame plėtojamas veiksmas. Kiekvieno dramos kūrinio laiko ir erdvės bruožus bei vaizdavimą lemia tam tikri estetikos dėsniai (pvz., klasikinės dramaturgijos laiko ir erdvės vienovės taisyklė; barokiškasis laiko ir erdvių išskaidymas; taisyklių atsisakymas ir estetinių principų įvairovė šiuolaikinėje dramaturgijoje), kuriais vadovaujasi dramaturgas, tačiau pačios laiko ir erdvės kategorijos priskirtinos labiau išoriniam (formos) nei vidiniam (prasminiam) kūrinio lygmeniui (Ryngaert, 1991, 67).

Draminio kūrinio struktūros požiūriu, Koltėso dramaturgija įdomi estetinių principų kaita. Trijose pirmose brandžiojo periodo pjesėse (*Negro ir šunų kova*, *Vakarų krantinė*, *Medvilnės laukų vienatvėje*) laikas ir erdvė kuriami pagal tradicinės klasikinės dramaturgijos dėsnius (*ten pat*, 70). Fabula plėtojama bent išoriškai išlaikant laiko nuoseklumą (veiksmas trunka vieną parą – iki saulės patekėjimo), iš esmės vienoje vietoje: nuo Afrikos džiunglių ir dykumos sienomis atitverta prancūzų gamykla ir gyvenvietė (*Negro ir šunų kova*), apleistas anгарas Niujorko priemiesčio krantinėje (*Vakarų krantinė*), vakarietiško didmiesčio akligmatvis (*Medvilnės laukų vienatvėje*). Į šias vietas skirtingų motyvų genami atklysta ir susitinka Koltėso personažai, ir vienos paros rėmuose (iki saulės patekėjimo) užsimezga bei kovos pavidalu sprendžiamas konfliktas.

Dviejose paskutinėse brandžiojo periodo pjesėse – *Sugrįžimas į dykumą* ir *Roberto Zucco* – laikas ir ypač erdvė suskyla į daugybę epizodų, personažai ir veiksmas nuolat juda iš vienos vietos į kitą: sodas, kavinė, prieangis, laiptai, spinta, lova, koridorius, svetainė, veranda, virtuvė (*Sugrįžimas į dykumą*); kambarys, virtuvė, prieangis, metro, telefono būdelė, komisariatas, parkas, viešnamis, stotis, kalėjimo stogas (*Roberto*

Zucco). Abiejų pjesių veiksmas baigiasi toje pačioje erdvėje, kur ir prasidėjo – tai kalėjimo stogas pjesėje *Roberto Zucco* ir sodas *Sugrįžime į dykumą*. Ši detalė ypač svarbi analizuojant poetiškąjį pjesių lygmenį. Neišlaikoma ir laiko vienovės taisyklė: nors pjesių veiksmas išoriškai tetrunka dvi paras (pabrėžiama vizualioji laiko tėkmė, telpanti į du paros ciklus: du kartus vaizduojamas saulės patekėjimas ir kiti paros tarpiniai), tačiau realusis laikas turėtų tęstis kur kas ilgiau (mažiausiai devynis mėnesius – Fatimos dvynių pradėjimas ir gimimas *Sugrįžime į dykumą*; daugiau nei dviejų parų reikia ir Roberto Zucco klajonėms).

Toks laiko ir erdvės išskaidymas yra būdingas šiuolaikinei dramaturgijai. Prancūzų literatūroje jis sietinas visų pirma su Bertolto Brechto epiškojo teatro idėjomis: veiksmas, o drauge ir erdvė bei laikas, išskaidomi į fragmentus, kiekvienas kurių dažniausiai pateikia skirtingą tos pačios problemos traktuotę ir šitaip sukuria distancijos efektą. Laiko ir erdvės skaidymas būdingas ir viduramžių, baroko, elžbietiškajai bei ekspresionistų dramaturgijai. Dviejų paskutinių Koltėso pjesių laiko ir erdvės fragmentiškumas yra artimiausias viduramžių (stacijų principas) arba ekspresionistinės dramos struktūros būdams: kitaip nei epiškajame teatre, kiekvienas fragmentas čia atskleidžia ne įvairias vienos problemos traktuotes, o tos pačios problemos ar personažo evoliucijos pakopas; čia išlaikomas fabulos vientisumas ir nuosekli raida. Akivaizdi ir šekspyriškojo teatro įtaka (Koltėsas išvertė *Žiemos pasaką* ir *Hamletą*): laisvai kaitomos veiksmo vietos, vaizduojamas laikas (reali veiksmo trukmė gerokai ilgesnė už vaidavimo laiką) (Roubine, 1990; Pavis, 1996; Ryngaert, 2000, 82–100).

Dar vienas laiko ir erdvės vaidavimo būdas atsiranda pjesėje *Naktis prieš pat mišką*: laiko vienovės dėsnis išsaugomas (veiksmas vyksta vieną parą), tačiau erdvė, nors sąlygiškai vienti-

sa (gatvė), dėl savo atvirumo (pjesės personažas ta gatve – retkarčiais trumpam sustodamas – nuolat bėga į priekį) išsitiesia iki begalybės – iki pavadinime minimų metaforiškųjų Nikaragvos miškų, kurių vaizdiniu ir baigiama pjesė.

Nepaisant skirtingų meninių principų, pagal kuriuos kuriami laikas ir erdvė Koltėso pjesėse, visais atvejais išsaugomas išorinis laiko ir erdvės konkretumas bei tikslumas: kolonijinės epochos Afrika (*Negro ir šunų kova*), Prancūzijos provincija Alžyro karo metu (*Sugrįžimas į dykumą*), kapitalizmo rojus ir pragaras – Amerika (*Vakarų krantinė*), narkotikų prekeivių, gėjų ir prostitučių kvartalas senojoje medvilnės laukų vietoje (*Medvilnės laukų vienatvėje*). Tačiau vietos konkretumas, kurį dažnai lydi ir tam tikras politinis ar socialinis fonas, yra apgaulingas. Konkreti vieta tėra tik materialusis apvalkalas ir savotiškas atspirties taškas ar slenkstis. Jį peržengus prasideda tikrasis Koltėso pjesių pasaulis, kuriame ta pati vieta ir tas pats laikas įgyja visai kitokių prasmų. Jas sukuria poetinis pjesių lygmuo.

Poetiniai erdvės ir laiko kategorijų aspektai

Meninis metaforiškasis Koltėso pasaulis kuriamas opoziciniu principu. Jis išlaikomas visuose lygiuose: kuriant personažus („Baltieji“, „Juodieji“ ir tarpiniai – „Moterys“), vietą (centras, užribiai ir tarpinės teritorijos – sienos, tiltai, bei neutraliosios – Kosmosas, įsivaizduojamos vietos), laiką (diena, naktis ir tarpinis vakaro prieblandos laikas), veiksmą (nesėkmingas bandymas užmegzti ryšį, peraugantis į priešišumą ir fizinę kovą). Visi šie lygiai glaudžiai susiję: skirtingose erdvėse glaudžiasi metaforiškai į kurią nors erdvę panašūs personažai; erdvės atgyja tik tam tikru metu; nuo erdvės bei laiko priklauso ir veiksmo pobūdis⁷.

⁷ Apie poetinį Koltėso pjesių aspektą rašo ir Ubersfeld (1999, 175–187).

Erdvės metaforos

Erdvės kategorijai Koltėso kūryboje tenka ypatingas vaidmuo. Apie savo pjesių veiksmo išei- ties tašką dramaturgas sako, kad tai – „atsitiktinis ir likimo nulemtas personažų, kurie nieka- da neturėtų susitikti, susidūrimas“ (*RFI*, 1983). Skirtingų personažų susidūrimai pjesėse tiesio- giai susiję su erdvės matmeniu: tam, kad prie- šingas teritorijas valdantys personažai susitiktų, bent vienas jų turi įžengti į svetimą erdvę. Koltėsas sako: „Svarbiausia pjesėse – ne perso- nažai, o vietos, į kurias jie patenka“ (*Europe*, 1997, 115). Erdvės kategorija traktuotina kaip pagrindinis veiksmo generatorius ir lemiamas Koltėso pjesių elementas. Metaforiškais vaizdi- niais kuriama ir metaforiškais ryšiais į nedalo- mą visumą sujungianti visas kitas teksto katego- rijas, erdvė yra ir pagrindinė prasmės vieta. Vie- name interviu Koltėsas teigia:

[...] pjesėje pasakojama tiesiog apie vietą. Kar- tais užklysti į vietas, kurias gali pavadinti jei ne viso mūsų pasaulio atvaizdu, tai bent gyvenimo ar tam tikro gyvenimo aspekto, ar dar kažko, kas svarbu ir akivaizdu, metafora. [...] Aš nega- liu pradėti pjesės, pajusti personažų, kol nesu- randu vietos, kuri juos „talpintų“. Pati vieta ma- no pjesėje pasako beveik viską. (*Ten pat*, 101)

Į dvi priešingas ir nuolat konfrontuojančias da- lis – centrą ir užribį – suskilęs Koltėso pjesių pa- saulis yra šiuolaikinio pasaulio metafora. Kai ku- riose pjesėse toks skilimas (ypač *Negro ir šunų kovoje*) byloja apie Vakarų santykį su kita pasa- lio dalimi – vakarietiškos civilizacijos dar ne- pažinusiomis, primityvizmą išlaikiusiomis vadi- namosiomis trečiojo pasaulio šalimis. Kitose pje- sėse erdvė skilimas vyksta pačiame mūsų dienų Vakarų pasaulyje. Metaforiškais vidinių užribių (ten, kur civilizacijos jau nebėra) vaizdiniais at- skleidžiamas civilizacijos nuosmukis.

Suskilusio pasaulio metafora leidžia kalbėti apie politinį ir socialinį blogį. Tačiau, kalbėda-

mas apie globalias šiuolaikinio pasaulio proble- mas, Koltėsas politinius ir socialinius aspektus palieka nuošalėje (nors šios temos juntamos vi- suose kūriniuose) ir dėmesį sutelkia į žmogų, jo situaciją ir galimybes išgyventi vientisumą pra- radusiame, nuosmukį ir chaosą patyrusiame pa- saulyje. Keldamas žmogaus egzistencijos klau- simus, rašytojas savotiškai pratęsia egzistencia- listų idėjas: panašiai kaip egzistencialistų kūry- boje, Koltėso žmogus jau gimdamas patenka į chaotišką ir priešišką pasaulyje, kuriame nėra nieko pastovaus, kur niekuo – nei socialinėmis, nei politinėmis struktūromis – nebegalima rem- tis. Sąmoningai suvokdamas pasaulio, o kartu ir savo būties beprasmiškumą, Koltėso personažas turi rasti priežastį ir būdą – dėl ko ir kaip šiame pasauly gyventi ir, jei įmanoma, išgyventi (savo- komis „gyventi“ ir „išgyventi“ įvardijamos ne tik skirtingos, bet dažniausiai ir priešingos žmo- gaus būties alternatyvos).

Žmogaus būties, santykio su pasauliu alter- natyvos atskleidžiamos metaforiškais teritori- jų, kuriose personažas gyvena, iš kurių bėga, apie kurias svajoja ar kurias kuria, vaizdiniais. Erdvė pjesėse metaforišku ryšiu siejasi su laiko (su švie- sos ir tamsos fazių kaita) kategorija.

Viena iš metaforiškąjį pjesių pasaulį sudaran- čių dalių, drauge ir egzistencijos ar, tiksliau, iš- gyvenimo chaotiškame pasaulyje alternatyvų – tai centras, vakarietiškosios civilizacijos pasa- uelis, kuriame gyvena realūs ir metaforiški „bal- tieji“ personažai. Vakarų pasaulis pjesėse daž- nai įgyja Prancūzijos pavidalą. Tipiškas centro gyventojas Hornas (*Negro ir šunų kova*) Pran- cūziją regi kaip idealią slėptuvę nuo chaotiško pasaulio: „Prancūzija man atrodo ideali: tai puikios pusiausvyros šalis, pakankamai drėkinama. Čia niekada nepasitaiko jokių klimato nei flo- ros disproporcijų, nesiaučia jokios epidemijos, čia idealu“ (Koltėsas, 1983, 35). Centras įkūnija žmogaus pastangas natūralų pasaulio chaosą nu- galėti dirbtinėmis priemonėmis.

Centre niekada nebūna tamsos, bet nebūna ir natūralios (saulės) šviesos, nes „dėl bet kokios natūralios šviesos ir nefiltruoto oro pasaulis tampa nenusipėjamas ir todėl pavojingas“ (Koltès, 1986, 14). Tai amžinos, bet dirbtinės dienos teritorija, kur metaforiškai sunaikinama ne tik išorinė grėsmė, bet ir vidinis natūralumas bei individualumas („keista šviesa, kurioje nematyti nieko“; Koltès, 1988, 30).

Centro teritorijos išorinio pasaulio chaosui priešinasi siekdamas pastovumo, tvarkos iliuzijos. Tai atsiskleidžia metaforiškais vienspalvių, sterilių, į zonas – skirtingai veiklai, skirtingoms ramsėms, skirtingiems jausmams ir t. t. – suskirstytų miestų (*Naktis prieš pat miškus, Vakarų krantinė*, Horno vizijų miestas pjesėje *Negro ir šunų kova*), tvoromis aptvertų sodų (*Sugrįžimas į dykumą*) ir vienodų gamyklų su šalia įsikūrusiomis gyvenvietėmis (*Negro ir šunų kova*) vaizdiniais. Centrai būdingas uždaramas (visos baltųjų teritorijos yra atskirtos sienomis, aptvertos tvoromis ar saugomos ginkluotų sargų), vienodos formos (namai, miestai, gamyklos yra vienodi kaip ir juose vykstantys gyvenimai) bei vienakryptiškumas (žmonės vaikšto tik tiesiais keliais, „nuo vieno apšviesto lango ligi kito“; Koltès, 1986, 18) metaforiškai kuria saugumo iliuziją. Pjesės *Sugrįžimas į dykumą* veikėjas Adrianas sako sūnui:

Visas pasaulis yra čia, sūnau. [...] Tą daugiau nereikia nieko žinoti. Pažvelk į mano kojas [...] – čia pasaulio centras. [...] Jei eisi toliau, nukrisi [...]. Už šios sienos – džiunglės. (Koltès, 1988, 23–24)

Griežtos taisyklės, gyvenimo ir veiklos zonos, kiekvienam nustatytos funkcijos bei apibrėžtos veiklos valandos, nors ir primestos bei praradusios tikrąjį turinį, vis dėlto leidžia palaikyti išorinį padorumą ar orumą („šeima, bažnyčia, prefektūra“; *ten pat*, 24, leidžia atitolti nuo pasaulio chaoso, jį paneigti ir šitaip išgyventi. Adrianas reziuuoja:

Laimingiausios beždžionės yra tos, kurios išauga narvuose prižiūrimos gero sargo ir miršta įsitikinusios, kad visas pasaulis – jų narvas. Tuo geriau. Tai jų išganymas. (Koltès, 1996, 62)

Bet išgyventi dar nereikia gyventi, nes pagrindinė centro taisyklė – eliminavimas visko, kas natūralu, tikra, kas individualu. Dirbtinės centro teritorijos traktuotinos kaip tikrovės neigimo, savignyos, netolerancijos (atitvertos sienomis, uždaros), priešiško „kitokiam“ metaforos. Priklausymas centrui metaforiškai reiškia tikrovės baimę ir pastangas dirbtinai atsiriboti nuo pasaulio ir tikrosios savo būties.

Koltèsio pjesių centras yra metaforišką Vakarų civilizacijos vaizdinys. O užribiai ikūnija visa, kas yra už tos civilizacijos ribų – „dar ne“ arba „jau nebe“ civilizuotą pasaulio dalį. Užribiai pjesėse skleidžiasi metaforiškais trečiojo pasaulio įvaizdžiais (Afrika – *Negro ir šunų kova*, *Sugrįžimas į dykumą*, *Roberto Zucco*; Centrinė Amerika – *Naktis prieš pat miškus*, tai civilizacijos dar nepažinęs pasaulis) arba vakarietiškojo pasaulio centrui kadaise priklausiusių, bet dabar apleistų ir griūvančių erdvių pavidalais (priemiesčiai, valkatų, narkomanų, prostitučių, emigrantų apgyventi kvartalai – *Naktis prieš pat miškus*, *Medvilnės laukų vienvėžė*; griūvantys pramoniniai rajonai – *Vakarų krantinė*).

Šios užribių erdvės perteikia skirtingas prasmes. Vienos byloja apie civilizacijos nuosmukį – tai tamsioji civilizacijos pusė, kurią siekiama sunaikinti ar bent paneigti. Kitos užribių teritorijos sietinos su nostalgija primityviesiems kultūroms – jų natūralumui, gyvybiškumui, harmoningam santykiui su pasauliu.

Bendras abiejų užribio teritorijų bruožas – grėsmės, pražūtingos lemties atmosfera. Koltèsas apie Afriką yra sakęs, kad „tai žlugęs, visais požiūriais pasmerktas kontinentas“ (*France Culture*, 1990). Tokie pat pasmerkti yra ir užribių gyventojai:

Kuo toliau, tuo labiau dėl sunkiai įvardijamų, tačiau abejonių nekeliančių priežasčių esu linkęs skirstyti žmones į dvi kategorijas: pasmerktuosius ir tuos, kurie nėra pasmerkti. (*Ten pat*)

Centrui nepriklausantys, vadinasi, neturintys metaforiško, o kartu ir realaus prieglobsčio, užribių gyventojai pasmerkti tiesioginiam kontaktui su chaotišku ir priešišku pasauliu. Užribio metaforos kartais papildomos nuogumo metaforomis: užribio gyventojai metaforiškai, o dažnai ir tikrąja prasme, būna nuogi („medvilnės laukų vienatvėje, kur atėjus nakčiai visi slankioja nuogi“; Koltès, 1986, 31), kartais juos apima drabužių paieškos manija (ryškiausias pavyzdys – „juodasis“ pjesės *Naktis prieš pat miškus* personažas, visą laiką ieškantis kambario ir sausų drabužių – apsaugos nuo lietaus ir šalčio). Nuogumas – atvirumo pasauliui metafora: netekęs drabužių žmogus metaforiškai ir fiziškai tampa atviras aplinkai, kuri yra priešiška ir pražūtinga žmogui (karštis arba šaltis, lietus).

Pasmerktuosius galima suvokti ir kaip personažus, kurie savo noru ar per prievartą (pabėgę ar išstumti iš civilizuotos visuomenės), arba natūraliai, vos gimę (necivilizuoto pasaulio atstovai) perkeltine prasme ir iš tikrųjų susiduria su pasaulio realybe. Priklausymą užribiui galima traktuoti kaip sąmoningumo ir tikrosios savo būties suvokimo metaforą.

Skiriamasis pasmerktojo ženklas – juodumas (juoda oda): vienu juodumas realus (Afrikos juodaodžių), kitų – tik numanomas (išstumtųjų iš civilizuotos visuomenės, pvz., Roberto Zucco). Juodumas – kaip priešprieša centro gyventojų baltumui – pjesėse įgauna ir metaforišką kitiškumo prasmę.

Prakeiktos ir pasmerktos užribių teritorijos, kaip opozicija steriliam ir negyvam centrui, pjesėse paradoksaliai tampa vienintelėmis vietomis, kur žmogus dar gali bandyti gyventi (bet ne

išgyventi). Viena interviu, kalbėdamas apie angorą, pjesės *Vakarų krantinė* veiksmo vietą, Koltèsas sakė:

[...] tai ypač keista vieta – valkatų, homoseksualų prieglauda; čia vykdomi slapti sandoriai ir suvedamos sąskaitos; bet, kad ir kaip būtų keista ir nesuvokiama, čia niekada neužsuka mentai. Čia patekęs supranti, kad tai ypatingas šio pasaulio kampelis – lyg mažytis likimo valiai paliktas plotelis gerai sutvarkytame sode, augalai čia auga kažkaip kitaip; *čia negalioja įprastos taisyklės ir viskas paklūsta kitai – labai keistai – tvarkai.* (*Jeu*, 1998, 46; *išskirta cituojant*)

Gyvenimas įmanomas todėl, kad užribyje jo nebevaržo individualumą ir vitališkumą naikinančios taisyklės. Sterilios ir tvarkingo centro dėsniai negalioja ir trečiųjų šalių (niekada nepažinusių vakarietiškosios civilizacijos) užribyje: „Tai aukštyn kojom apvirtęs pasaulis“, – Leonei Afriką apibūdina Kalis, „baltasis“ pjesės *Negro ir šunų kova* personažas (Koltès, 1983, 50).

Gyventi Koltèsos pjesėse – ypač iš visuomenės išstumtiems „juodiesiems“ personažams – reiškia veržtis iš normų, stereotipų, kurie naikina laisvę ir patį troškimą gyventi, suvokti bei pažinti pasaulį ir save patį kaip individą. Išsilaisvinimas visuomenės „juodajam“ dažniausiai įmanomas tik įvykdant nusikaltimą, todėl net nusikalstami veiksmai pjesėse įgyja metaforišką atspalvį (žudomi ne individai, o normos ir suvaržymai, kuriuos simbolizuoja nužudytieji).

Savęs pažinimo procesas ir maištas vaizduojami kaip klaidžiojimas labirintu. Labirintiška veiksmo vietų struktūra ypač ryški paskutinėse Koltèsos pjesėse *Sugrįžimas į dykumą* ir *Roberto Zucco*. Veikėjai (Matilda ir Roberto Zucco), griaudami ar skverbdamiesi per sienas (savaržymų, stereotipų metaforos), keliauja iš vienos teritorijos į kitą, kol sugrįžta į pradinį tašką. Tačiau jau pasikeitę ir pasirengę naujam gyvenimui kitu egzistencijos lygiu: Roberto Zucco krisdamas nuo stogo susilieja su saulės šviesa ir išnyksta kosmo-

se, ištrūkdamas iš jam priešiško žemės pasaulio jis išsivaduoja iš savo, pasmerktojo ir atstumtojo, lemties; Matilda, gimtuosiuose namuose ieškujusi šaknų ir tėvynės, suvokia, kad šioje žemėje tėvynės nėra, nes pats gimimas čia yra tremtis. Ji palieka gimtuosius namus – sodą – ir išvyksta į dykumą norėdama susitaikyti su savo lemtimi ir taip įprasmiti savo buvimą šitame pasaulyje.

Matildos santykis su pasauliu (Žeme) – sąmoningas žmogaus būties kaip tremties suvokimas ir ramus susitaikymas su tokia lemtimi – artimas idealiam egzistencijos chaotiškame pasaulyje modeliui⁸. Tokį modelį įkūnija Afrika (civilizacijos dar nepalieti užribiai) ir joje gyvenantys tikrieji (Afrikoje gimę ir gyvenantys) juodaodžiai, kurie, neneigdami pasaulio chaoso ir nebėgdami nuo jo, ramiai laukia savo dienų pasmerktame pasaulyje pabaigos:

Kas užkariaus, o kas praras Afriką? Niekas negali žinoti. Bet jiems, tiems visiems negrams, į tai nusispjaut. Jie nekenčės. Jie toliau sau krykštaus, sutūpę saulės atokaitoje, ir lauks. (*Ten pat*, 124)

Metaforiškas Afrikos vaizdinys pjesėse neretai susiaurinamas iki dykumos arba džiunglių įvaizdžių. Personažų santykis su dykuma (bėgimas iš jos, grįžimas į ją, gyvenimas joje) – susitaikymo su savo lemtimi metafora. Džiunglių motyvas (dažniausiai minimas „baltųjų“) sietinas su realybės baime: džiunglėmis pavadinama viskas, kas driekiasi už centro – dirbtinos realybės – ribų.

Skirtingos pasaulio dalys – centras ir užribis – pjesėse traktuotini ne tik kaip individo sąmoningumo rodikliai ar egzistencijos alternatyvų vaizdiniai. Vieta yra ir žmogaus sielos atspindys:

⁸ Toks Koltėso vaizduojamas egzistencijos modelis – žmogiškosios būties kaip tremties suvokimas ir sąmoningas apsisprendimas gyventi toje tremtyje, aiškiai suvokiant pačios būties beprasmiškumą – būdingas ir egzistencialistų pasaulėjautai.

dys: nesutaikomas pasaulis – tai suskilusios žmogaus sielos ar prigimties metafora. Tai akivaizdu kalbant apie centro „baltuosius“ ir iš materialiosiomis vertybėmis grįstos Vakarų visuomenės išmestus „juoduosius“. Įkūnydami tik vieną kurį pradą – racionalųjį, materialųjį, merkantiliškąjį („baltieji“) arba gyvuliškąjį, primityvųjį, tamsųjį, bet drauge vitališką ir natūralų („juodieji“), visi Koltėso personažai yra vienodai nelaimingi ir nevisaverčiai: „nei žmonės, nei gyvuliai“ (Koltė, 1986, 31). Toks nevisavertiškumas gimdo esminę pjesių veiksmo paskatą – geismą. Geismas čia suvokiamas kaip trūkstamos sielos dalies nostalgija, kaip tai, kas – bent iliuziškai – galėtų žmogui gražinti prarastos pilnatvės ir harmonijos pojūtį. Geismo vedami Koltėso personažai perlipa sienas, žengia į jų įprastam pasauliui priešingas teritorijas ir stoja į akistatą bei mirtiną mūšį su „kitokiu“. Sienai suteikiama vienos realybės sąlygiškumo suvokimo ir atsivėrimo kitai realybei prasmė. Panašių metaforiškų reikšmių – atvirumo kitai tiesai, kitai realybei – turi ir pats sienos peržengimas. Įžengimas į kitą, svetimą teritoriją bei susitikimas su „kitu“ Koltėso pjesėse reiškia akistatą su pačiu savimi, kita savo sielos ar prigimties puse: instinktais, slaptais troškimais, geiduliais.

Savotiška išimtis vidinių prieštaravimų ir vienpusiškumo draskomų personažų minioje – Afrikoje gyvenantys „juodieji“. Jie niekada nebuvo susidūrę su civilizacija ir jos primestais dirbtinės tvarkos dėsniais, normomis, vertybėmis, nepripažino socialinių struktūrų, kurioms priklausydamas žmogus skiriasi nuo gyvulio. Afrikiečiai gyvena tik pagal gamtos dėsnius ir nepatiria žmogaus-gyvulio dialektikos, nes jų prigimtyje gyvas tik gamtiškasis pradai.

Laiko metaforos

Geismo nulemta skirtingų pasaulių, skirtingų pasaulėžiūrų ir prigimčių konfrontacija bei pa-

ties personažo evoliucija neatsiejama ir nuo laiko kategorijos – šviesos ir tamsos fazių kaitos. Metaforiškąjį pjesių laiką sudaro keturios fazės: diena (dirbtinė šviesa), vakaras (prieblanda – nei diena, nei naktis), naktis (šviesos nebuvimas), rytas (saulės šviesa).

Dirbtinė šviesa – nenatūralaus, sterilaus pasaulio (centro ir jo gyventojų) aktyvumo fonas. Tai „negyvas“ – visuomenės normų ir automatinio funkcijų vykdymo – laikas.

Naktis, priešingai – visų užribių ir ištremtųjų už visuomenės ribų aktyvumo laikas (juoda nakties spalva gerai slepia užribiuose saugumo ieškančią tamsiaodį). Naktis Koltėso pjesėse – laikas, kai veikia vakarietiškosios visuomenės tabu, tai maišto bei veiksmo metas. Būtent naktį įvykdomi visi pjesių nusikaltimai: žmogžudystės ir prievartavimai. Naktis (šviesos nebuvimas) sudaro opoziciją dienai (dirbtinei šviesai) – įstatymų bei racionaliojo prado valdomam laikui – ir tampa instinkto, tabu prasiveržimo metafora.

Vakaras – nei diena, nei naktis – yra pats įdomiausias pjesių metas, nes būtent tada personažai pajunta savo nevisavertiškumą, trūkstamos dalies ilgesį ir geismą. Juodasis Dylėris sako baltajam Klientui (*Medvilnės laukų vienvė*):

Jei jūs šią valandą išėjote iš namų ir atėjote į šią vietą, tai tik todėl, kad geidžiate kažko, ko neturite ir ką galėčiau jums parūpinti. [...] Tik todėl aš einu link jūsų nekreipdamas dėmesio, kad šiuo metu žmogus ir gyvulus paprastai iššiepę dantis pasirengę pulti vienas kitą. (*Ten pat*, 9–10)

Vakaras, savotiškas šviesos ir tamsos susitikimas, priešingiems pasaulio poliams metaforiškai leidžia susitikti ir pabandyti užmegzti kontaktą. Leisdamas priešininkams susitikti, vakaras yra ir beveik visų pjesių veiksmo pradinis etapas: apsikeitimas žodžiais. Ši laiko kategorijos metafora (prieblanda) pjesėse dažnai papildoma vietos kategorijos metaforomis: bandymai

užmegzti kontaktą su „kitokiu“ dažniausiai vyksta šalia ar ant tiltų, tiltas bent jau paminimas. Tačiau visi tiltai Koltėso pjesėse yra sugriuvę arba nebaigti statyti (neįmanomos komunikacijos metafora). Koltėso dialogai kuriami kaip monologų seka – šitai irgi leidžia nuspėti, kad tikroji komunikacija ir susitaikymas neįmanomi, kad apsikeitimas žodžiais tėra „būdas išsiaiškinti priešininko geismą, kėslus, pajėgumą ir parinkti ginklus“ (*ten pat*, 30) prieš vėliau sekiančią mirtiną kovą.

Paskutiniam šviesos spinduliui užgesus prasidedanti kova pjesėse visada mirtina, nes „kitas“ įkūnija ne tik trūkstamą, bet ir nekenčiamą ar nereikalingą savos prigimties dalį. Todėl „baltieji“ siekia nužudyti „juoduosius“ (kaip tamsiosios prigimties pusės ar bauginančios, neigiamos realybės, tiesos priekaištą), o šie – „baltuosius“ (kaip visuomenės normų bei vertybių įsikūnijimą), nes būtent „baltieji“ yra jų nevisavertiškumo kaltininkai. „Baltieji“, kadaise sukūrę materialistišką ir merkantilišką dirbtinę pasaulio tvarką, visus, kurie jai nepaklūsta, pasmerkė pražūčiai ir vienvėvei („kitoks“ yra nesuprantamas ir todėl pavojingas – jį reikia gaudyti ir naikinti). Kartais „juodieji“ žudo „baltąjį“ siekdami perimti jų materialiosios gerovės atributus (drabužius, mašinas, auksinius laikrodžius) – metaforišką saugumo ir išgyvenimo prielaidą.

Paskutinė pjesių laiko fazė – rytas, saulės patekėjimas. Tai veiksmo finalas, aiškumo ir teisingumo akimirka: saulė apšviečia lavonus („baltuosius“), jos spinduliuose ištirpsta ir su kita, ne šio pasaulio, erdve susilieja arba dvasiškai atgimę žemėje gyventi pasilieka teisieji (Afrikos negrai, teisingumą žemėje įvykdę visuomenės atstumtieji, moterys).

Saulė Koltėso pjesėse žymi ir laiką (rytas), ir vietą (kosmoso dalis). Saulė, saulės spinduliai metaforiškai tapatinami su neutraliąja erdve (kosmosas) ir įkūnija harmonijos ir pilnatvės

vieta: saulės spinduliuose ištirpsta Zucco, pritaikęs reliatyvumo dėsnius nuo žemės pašoka ir erdvėje išnyksta iš dirbtinio, sienomis aptvarto sodo pabėgęs Eduardas (*Sugrįžimas į dykumą*), žiūrėdami į saulę savo dienų žemėje pabaigos ramiai laukia Afrikos negrai (*Negro ir šunų kova*), apie vasarišką dangų svajoja prieglobsčio nuo lietaus ir mirties ieškantis pjesės *Naktis prieš pat miškus* „juodasis“. Susiliejimasis su saule, kosmosu tampa ir mirties, ir drauge atgimimo metafora.

Išvados

Laiko ir erdvės kategorijos Bernardo Marie Koltès'o pjesėse atlieka lemiamą vaidmenį struktūrinant dramatinį kūrinių ir kuriant jo prasminį (poetiškąjį) pagrindą.

Draminių požiūriu pjesių erdvei ir laikui būdinga estetinių principų įvairovė, bylojanti apie autoriaus pastangas tam tikromis situacijoms parinkti tinkamiausią „įrėminimo“ formą, ir išoriškas konkretumas, kuris tėra materialusis metaforiškojo pjesių lygmens apvalkalas.

LITERATŪRA

Alternatives théâtrales. Koltès 35–36, 1992: Bruxelles.

Česnulevičiūtė, Petronėlė, 1996: *Dramos pasaulis: knyga mokyklai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga.

Desportes, Bernard, 1993: *Koltès, la nuit, le nègre, le néant*, Paris: La Bartville éditeur.

Etudes théâtrales. Bernard-Marie Koltès au carrefour des écritures contemporaines 19, 2000: Louvain-la-Neuve.

Europe. Koltès 823–824, 1997: Paris.

France Culture, Interroge Lucien Attoun: Juste avant la nuit, 1990 [radijo laida].

Hubert, Marie-Claude, 1998: *Les grandes théories du théâtre*, Paris: Armand Collin.

Jeu 87, 1998: Paris.

Koltès, Bernard-Marie, 1983: *Combat de Nègre et de chiens*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès'o pjesių poetika laiko ir erdvės kategorijoms, be tradicinės – dramatinio veiksmo įrėminimo – paskirties, suteikia daugiau funkcijų. Su jų pagalba kuriamas veiksmas, personažai, atskleidžiama tematika ir problematika.

Metaforiškuoju požiūriu laikas ir erdvė, kaip ir kitos kategorijos (ypač personažai, veiksmas), pjesėse kuriami opoziciniu principu. Erdvinę opoziciją sudaro centras ir užribiai, o šalia atsiranda neutraliosios kosmoso ir įsivaizduojamos teritorijos; laikas binariškai skaidomas į dirbtinės šviesos dieną ir naktį, tarp kurių įsiterpia vakaras. Laikas ir erdvė metaforiškais ryšiais susiejami su kitomis dramos kūrinio kategorijomis (skirtingose teritorijose veikia prie jų prisitaikę personažai, jos atgyja tik tam tikru metu).

Opoziciniai laiko ir erdvės elementai sietini su skirtingų pasaulėžiūrų susidūrimu, su veikėjų prigimties dualizmu, jų evoliucija (įžengimas į priešingą teritoriją ar kitokią šviesą reiškia kitos realybės, būties alternatyvos, kitos paties personažo pusės pažinimą). Laikas ir erdvė yra pagrindiniai veiksniai, skatinantys dramatinį konfliktą ir veiksmą.

Koltès, Bernard-Marie, 1986: *Dans la solitude des champs de coton*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1985: *La Fuite à cheval très loin dans la ville*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1988: *La Nuit juste avant les forêts*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1996: *Medvilnės laukų vienatvėje. Sugrįžimas į dykumą*, Vilnius: Regnum fondas.

Koltès, Bernard-Marie, 1991: *Prologue*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1985: *Quai Ouest*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1988: *Le Retour au désert*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1990: *Roberto Zucco suivi de Tabataba*, Paris: Editions de Minuit.

Koltès, Bernard-Marie, 1999: *Une part de ma vie*, Paris: Editions de Minuit.

Pavis, Patrice, 1996: *Dictionnaire du Théâtre*, Paris: Dunod.

RFI, Interview de Bernard-Marie Koltès, 1983 [radio laida].

Roubine, Jean-Jacques, 1990: *Introduction aux grandes théories du théâtre*, Paris: Bordas.

Ryngaert, Jean-Pierre, 1991: *Introduction à l'analyse du théâtre*, Paris: Bordas.

Ryngaert, Jean-Pierre, 2000: *Lire le théâtre contemporain*, Paris: Nathan.

Théâtre aujourd'hui. Koltès. Combats avec la scène 5, 1996: Montréal.

Théâtre / Public. Koltès, 1997: Gennevilliers.

Ubersfeld, Anne, 1999: *Koltès*, Arles: Actes Sud-Papiers.

LA POÉTIQUE DE L'ESPACE ET DU TEMPS DANS LES PIÈCES DE BERNARD-MARIE KOLTÈS

Ramunė Bieliauskaitė

Résumé

L'objet de l'article est d'analyser les particularités dramatiques et poétiques des pièces dites de maturité de Bernard-Marie Koltès.

En examinant l'aspect dramatique, nous faisons ressortir les principes esthétiques qui déterminent le choix de la représentation du temps et du lieu, tant que cadre et organisateurs de l'action dramatique.

L'analyse de l'aspect poétique (qui prédomine dans les pièces de Koltès) en général, et de son élément principal – la métaphore – en particulier, nous permet d'accéder au niveau du sens. Nous distinguons de principaux éléments poétiques (dont surtout le système

bipolaire des métaphores) propres aux catégories de l'espace (les métaphores de l'espace: le centre métaphorique: éléments du monde occidental; les marges métaphoriques: recoins du monde occidental, les éléments des pays du tiers monde; les territoires neutres) et du temps (les métaphores du temps: la nuit – comme absence de lumière, le jour – comme lumière artificielle, et le soir/crépuscule – ni jour, ni nuit), et examinons les fonctions qu'ils réalisent dans la création du sens par biais de l'interdépendance nette avec d'autres catégories de l'œuvre dramatique: personnage, action, thématique, problématique.

Gauta 2004 02 01
Priimta publikuoti 2004 04 07

Autorės adresas:
Literatūros istorijos ir teorijos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
El. paštas: ramunka_b@hotmail.com